

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

IQTIDORLI TALABALAR, MAGISTRANTLAR, TAYANCH
DOKTORANTLAR VA DOKTORANTLARNING

TAFAKKUR VA TALQIN

MAVZUSIDARESPUBLIKA
MIQYOSIDAGI ILMIY-AMALIY
ANJUMAN TO'PLAMI

Бухоро-2021

6.Карта узбекских ханств, вошедших в состав Афганского Туркестана//Туркестанский сборник. Том 241. – 1-218 с.

5A120304 - Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari. (mamlakatlar bo'yicha)

BUXORO AMIRLIGI MAORIF TIZIMIDA YANGI USUL – JADID MAKTABLARINING FAOLIYATI (S.AYNIY XOTIRALARI ASOSIDA)

Sh. O'. Nosirov

Bux Du, Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari yo`nalishi, I bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada, Yosh buxoroliklar vakillaridan biri adib Sadriddin Ayniyning “Buxoro inqilobi uchun materiallar” asari asosida XIX asr oxiri XX asr boslaridagi Buxoro amirligidagi ta’lim tizimi va “yangi usul” maktablarining yopilish sabablari o’rganilgan.

Kalit soʻzlar: “yangi usul”, “Shirkati Buxoroi sharif”, mulla, gʻazot, “Tartul-Qurʻon”, tatar maktabi.

Buxoro amirligi (1756-1920-yy) maorif tizimi XIX asrda ham asosan oʻzining yaqin qoʻshnilari boʻlgan Xiva xonligi (1512-1920-yy) va Qoʻqon xonligi (1709-1876-yy) kabi sust rivojlanayotgan, fanda yutuqlarga erishish u yoqda tursin hatto, yoshlarga jamiyat rivoji yoʻlida sifatli ta’lim ham berilmas edi. Maorif tizimining jamiyatdagi oʻrni xususida XIX asrda tashqi ta’sirlar natijasida shakllangan juda koʻplab taraqqiyparvarlar yetishib chiqishi natijasida turli qarashlar vujudga keldi. Ushbu taraqqiyparvarlar orasida Sadriddin Ayniy (1878-1954-yy) ham bor edi. Ayniyning oʻzi guvoh boʻlgan voqealarga asoslangan xotiralarida Buxoro amirligi maorif tizimi xususida yetarli ma’lumotlar mavjud.

Ayniy xotiralarida yozicha, maorif tizimi XVI asrda vujudga kelgan o'qitish tizimi bilan qolgan edi. "O'qish faqat Mavlaviy Mirzajon¹⁵⁷ tomonidan taklif qilingan sharh va hoshiyalardan iborat edi. Oqibat sharh va hoshiyalar shuncha ko'paydikim, hech bir ilm va fanning oxiriga navbat kelmasdan o'quvchining 11-12 yillik madrasa hayoti hoshiyalarga sarf bo'laturg'on edi. Hisob, handasa, tarix, tabiblik va bularga o'xshash fanlar tamom yo'qolib ketdi"¹⁵⁸. Hatto XIX asrda yashab ijod qilib o'tgan qomusiy olim Ahmad Donish (1827-1897-yy)¹⁵⁹ madrasaning ushbu ilmlariga qanoat qilmay o'zi mustaqil ravishda handasa, nujum va shunga o'xshash fanlarni zukkoligi tufayli o'rganadi va asarlar bitadi¹⁶⁰.

Qisqacha qilib aytganda ta'lim faqatgina jamiyatning ma'lum toifasining manfaatlariga asoslangan edi. Ushbu tizim XIX asrning oxirigacha o'zgarmagan edi. Faqatgina XIX asrning oxiriga kelib, ba'zi maktablarda mahalliy mudarrislar tomonidan ta'lim tizimini qrim-tatar mudarrisleri tomonidan isloh qilingan shaklga kelitirish orqali isloh qilish boshlandi. Ushbu jarayon aholi orasida mavjud bo'lgan yurt ziyolilari g'oyalari asosida shakllandi. Ayniy ushbu ziyolilar orasidan quyidagilarni ta'kidlab o'tadi, ular: Ahmad Donish, Sharif maxzum¹⁶¹, Iso Maxzum¹⁶², Inoyat Maxzum, Yaxyoxo'ja, qori Abdulmajid Zufunun¹⁶³, mulla Sharif Soat¹⁶⁴, Mirza A'zam Somiy¹⁶⁵. Ushbu shaxslar hayoti

¹⁵⁷ 1585-yilda ochilgan Abdullaxon madrasasining birinchi mudarrisi

¹⁵⁸ Айний С Бухоро инқилоби тарихи үчүн материаллар –Т: Ўз ССС Давлат бадий адабиёти, 1963. – В. 186.

¹⁵⁹ Buxoro xalqi orasida Ahmad maxzum nomi bilan mashhur bo'lgan olim. U Amir Nasrullo, Amir Muzaffar va Amir Abdulahad davrida ijod qilgan va hatto Rossiyaga amir elchilari bilan birga sayohat qilgan (1865-y). Ushbu sayohatlar natijasida unda mamlakatda islohotlar qilish zarurligi xususida qarashlar shakllangan.

¹⁶⁰ Айний С Бухоро инқилоби тарихи үчүн материаллар –Т: Ўз ССС Давлат бадий адабиёти, 1963. – В. 196.

¹⁶¹ Amir Muzaffar davrida Buxorodan qochib Istanbulga ketishga majbur bo'lgan.

¹⁶² Inoyat maxzum bilan birga Amir Muzaffar davrida mamlakatdan qochib Amir Abdulahad davrida qaytishadi ammo hayotlari amir zug'umi ostida o'tadi.

¹⁶³ Yaxyoxo'ja bilan birga o'zlarini devona ko'rsatib, o'zlarining tanqidlarini shu orqali yashirishgan.

¹⁶⁴ Soatsozlik bilan og'ir kun kechirgan

va faoliyati natijasida maorif tizimini isloh qilish lozimligini davr nozikligi o'laroq jamiyat oldiga ko'ndalang qo'ya olganligini nazarda tutsak, ushbu shaxslarning faoliyati bir tadqiqot obyekti bo'la oladi. Ammo ularning harakatlari faqat qarshilik qilish bilan cheklanganligi va hech bir tizimli amaliy harakatga aylanmaganligi uchun tezda bostirildi.

Yangi harakat to'liqini domla Ikrom va domla Avazlarning 1894-1895-yillarda Hijozda bo'lib qaytishlari bilan boshlandi. Safar natijasida domla Avaz o'z o'qitishidan hoshiyalarni olib tashladi. Ular mavjud tizimni tanqid qila boshladilar. Bu orada tatarlardan o'rganilgan “yangi usul”da o'qitiladigan maktablar ochila boshladi. Ulardan birinchisi forsiy tildagi yangi maktab Mulla Jo'raboy uyida ochildi, lekin tezda yopildi. Bu voqea 1898-1899-yillarda sodir bo'ldi. Ayniyning ma'lumot berishicha, 1908-yilda Buxoro shahrining ichida Sallaxona guzarida Abdulvohid¹⁶⁶ uyida yangi maktab ochiladi.

Buxoro maorifi tizimida aynan ushbu maktablarning mavjudligi tushunarli holat, sababi Buxorodagi bundan oldin ochilgan “yangi usul” maktablarining bari tatar maktablari bo'lib undagi o'qitish tizimi tatar tilida bo'lib bundan buxorolik yoshlar hech bir foyda olmaganlar. Bu haqida Ayniy shunday yozadi: “Tatar maktabida buxorolik yoshlar bir necha nafar o'qisalar ham, lekin muallim – tatar, kitoblar ham tatarcha bo'lganligidan Buxoroning mahaliy bolalari maktabdan tuzuk foyda olmaslar edi”¹⁶⁷.

Ammo ushbu maktablar mahaliy ziyolilar tomonidan ochilajak “yangi usul” maktablariga namuna va asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, yangi ochilgan maktablarga darslik yetkazib berish eng katta muammolardan biri edi. Bu muammo esa Ayniy tomonidan tatar Mulla Sobitiy yo'l-yo'rig'i bilan

¹⁶⁵ Rossiya amirlikka hujum qilganda urushda qatnashgan, keyinchalik munshiylik vazifasini bajargan. Tanqidiy fikrlari uchun munshiylikdan quvilib, och-yalang'och va bir parcha nonga muhtoj holatda yashadi

¹⁶⁶ Abdulvohid Burxonov - Munzim (1875-1934)-jadid ma'rifatparvarlaridan, aynay uning uyida maktab ochilishining sababi u ilgari tatar maktabidan bexabar xolda o'zi mustaqil ravishda Xidir ismli turkman bolani yangi usulda o'qitib yurgan

¹⁶⁷ Айний С Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар –Т: Ўз ССС Давлат бадий адабиёти, 1963. – В. 184.

yechiladi. Darsliklar Xolid Burnashyev uyidagi tatar maktabidan olindi. Albatta bu vaqtinchalik edi, keyinchalik Ayniyning o'zi “yangi usul” maktablari uchun darslik yaratish tashkil qilingan “Shirkati Buxoroi sharif” shirkati yordamida Orenburgda 1909-yilda yangi darslik “Tartib ul-Qur'on” ni chop etadi¹⁶⁸.

Amirlikdagi maorif tizimi Amir Abdulahad davrida og'irlashib, madrasalarda savodsiz mullalar, faqatgina ma'lum toifaning qo'lidagi qurolga aylangan shaxslar yetishib chiqayotgan edi. Abdulvohid maktabiga kattalar uchun kechki kurs ochiladi va unga tashrif buyuradiganlarning soni ortib ketadi, 10,18 yillab maktabga qatnab “xat-savoddan nasibamiz yo'q ekan” deb o'ylaganlar domla Ikromning katta o'g'li Xabibullo maxzumning xat-savod chiqarishini ko'rib, Abdulvohid atrofiga yig'iladilar. Bu tabiiyki, ushbu maktabga qarshilar bo'lgan mullalarning g'azabini keltiradi va ularning juda qattiq qarshiligiga uchraydi.

Avvaliga qo'shbegi Ostonaqul va qozikalon Baqoxo'ja ushbu maktablarga rozilik bergan. Ammo ushbu maktablarga ulamolar tomonidan qarshilik boshlangach ular o'z tinchliklarini o'ylab maktablarni yopishga buyruq berdi. Bunga misol sifatida “yangi usul” maktabi tarafdorlari bo'lgan domla Ikrom bilan G'iyos a'lam suhbatini ko'rsatib o'tish mumkin. Bu suhbatni ham Ayniy o'z xotiralarida yozib qoldirgan. Ikrom domlaning: “Yangi usul” maktablarining nima qabohati bor? - deb a'lamga yuzlanganida, a'lam: “Ushbu maktabning hozirgi fasodlaridan birisi shudirkim, agar biror majlisda mazkur maktabning o'quvchilaridan birisi qur'on o'qisa, so'ngra ushbu majlisda, masalan, mulla Fayzi muftiy ham qur'on o'qisa, mazkur muftiy xalq va maktab o'quvchilari oldida mazxara bo'lib qolmasmi?!¹⁶⁹”. Sababi Ayniy ta'kidlashicha mulla Fayzi muftiy zamonasining besavod kishisi bo'lishiga qaramay yirik diniy lavozimni egallab turgan edi. Insonning taqdiriga daxldor lavozimlarning bu

¹⁶⁸ Ўша асар –В. 202.

¹⁶⁹Айний С Бўхоро инқилоби тарихи учун материаллар –Т: Ўз ССС Давлат бадий адабиёти, 1963. –В. 215.

kabi insonlar qo'lida bo'lishi Buxoro amirligida odatiy jarayon hisoblangan. Sababi bundan deyarli barcha yuqori lavozim egalari xabardor bo'lgan.

Maktablarni yopish to'g'risida 1909-yilda qo'shbegi va qozikalon mullalarning qotilliklargacha borishi mumkin bo'lgan ogohlantirishlari sababli buyruq berilgan bo'lsada, bolalar qabuli davom etdi. Natijada mullalar yana qo'zg'aladi. Endi mullalarning nishoni mahaliy maktablar bilan birga tatar maktablari ham bo'ladi. Mullalar mahaliy maktablarni tatar maktablari qo'llayapti degan xayol bilan ushbu maktablarni ham yopishni talab qiladi. Ammo Buxoro hukumati Rus fuqarolari bo'lmish tatarlar tomonidan ochilgan maktablarni yopishga ojizlik qiladi. Tatar maktablari mahaliy aholini qabul qilmaslik sharti bilan faoliyatini davom ettiradi¹⁷⁰.

Yirik amaldorlar mullalarning asosiy tayanchi edi. Yangi amir Sayyid Olim ham taxtga o'tirgacha o'zining yuqoridagi shaxslardan biri ekanligini, ularning yo'l-yo'riqlaridan bir nazar bo'lsa ham chiqa olmasligini ko'rsatdi. Uning 1910-yilda chiqargan islohot farmonida maorif tizimi xususida hech bir gap aytilmadi¹⁷¹.

Rus hukumatining maktablar masalasidagi siyosatiga to'xtaladigan bo'lsak, Ayniyniing xotiralari asosidagi birgina Rus elchixonasining a'zolaridan bo'lgan Shulkaning Buxoro maktablarini ziyorat qilish uchun tashrifini keltirib o'tish lozim. 1914-yilda yuz bergan ushbu “ziyosat” dan maqsad sifatida Ayniy ikkita masalaga to'xtalib o'tadi: Birinchisi, “Yangi maktablar Rus himoyatida va ruslik nuqtai nazaridan ochilgan ekanlar” – deb ulamo va oddiy xalqni maktabga qarshi qo'zg'amoq bo'lsa, ikkinchisi, maktab va muallimlar “Elchixona bizning maktablarimiz homiysi ekan” – deb aldanishlariga erishish va ulardan turli maqsadlarda foydalanish edi. Ushbu qarorga kelar ekan Ayniy shunday ta'kidlaydi, “Agar ziyosat boshqa bir maqsad bilan bo'lsa edi, albatta, maktabni taftish qilur, dars jadvallarini ko'rar, eng ozi talabadan bir narsa o'qittirib,

¹⁷⁰ Ўша асар –Б. 213.

¹⁷¹ Ўша асар –Б. 225.

maktabning ma'naviyatiga vuquf paydo qilur edi” Shulka janoblari esa faqat maktablarni aylangan xolos, ba'zi bir maktablarga hattoki kirmay ketgan. Bunday bo'lgach Ayniyni shunday xulosaga kelishi tabiiy edi.

1914-yilga kelib maktabga qarshi kuchlarning qo'li baland keladi va ular amirning maktablarni yopish to'g'risidagi farmonini chiqarishga erishadilar. Hatto muallimlar “Buxoro hududi doxilida muallimlik qilmaymiz” – deb imzo qo'yib berishga majburlanadilar¹⁷².

Kuchli qarshilikka uchragan muallimlar maktablarini yopishga majbur bo'ladilar, binobarin bu davrda maktablar mamlakatning har bir burchagida ochilib yoshlarni marifatga chorlayotgan edi. Ayniy xotiralarida bu qarshiliklarga qaramay, faoliyatini davom ettirgan bir qadar maktablar qatorida Shahrisabzda Islomqul to'qsabo boshchiligidagi maktabni keltirib o'tadi. Qozikalon Burxoniddin harchand urinmasin maktab faoliyatini to'xtata olmay oxir oqibatda sukut saqlashga majbur bo'ladi.

Xulosa o'rinda shuni aytib o'tish joizki, Buxorodagi XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi maorif sohasidagi islohot jarayonlari xalqning ko'z o'ngida, xalqni ma'rifatga chorlaganlarning ayovsiz jazolarga giriftor bo'lganliklari, shunday bo'lsada o'z maslak muddaolaridan qaytmaganliklari bilan kechdi. Ushbu shaxslar oddiy xalq, vatandoshlarining savodli, hurfikrli va ilmi bo'lishlari uchun kurashdilar. Afsuski, bu jarayonlarda ularni qo'llaydigan yagona kuch bo'lmish xalq, ularni amaliy qo'llamadi, o'z ojizligi qurboni bo'ldi.

уsulлари (мамлакатлар бўйича)	
<i>Sh.O'. Nosirov</i>	<i>Buxoro amirligi maorif tizimida yangi usul – jadid maktablarining faoliyati (S.Ayniy xotiralari asosida)1118</i>
<i>A.B. Собиров</i>	<i>“Академик А.Муҳаммаджонов –жонкуяр археолог”.....1124</i>
<i>D.M Jamolova S.S. Abdulloyev</i>	<i>Mufti Muhammad Ikrom domla taraqqiyot “jangchisi”.1129</i>
<i>H.H. To'rayev, Z.B. Bo'stonova</i>	<i>“Tarixi salimiy” – buxoro tarixiga doir muhim manba.....1134</i>
<i>X.S. Ahmadov</i>	<i>Markaziy osiyoda yog'och va ganch o'ymakorlik san'ati rivoji (o'rta asrlar misolida)1139</i>
<i>Sh.I.Ismoilov, O.A. Klichev</i>	<i>Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi fondi ashyolari va ularning jamlanishi.....1142</i>
<i>R.G'. Jumayev I.I. Jo'rayev</i>	<i>Buxoro amirligida valiahd shahzodaning hukmdorlikka ko'tarilish marosimi.....1147</i>
<i>H.H. To'rayev, H.M. Samadova</i>	<i>Sharifjon mahdum sadri ziyo kutubxonasi.....1153</i>
5A610301 – Туризм (фаолият турлари бўйича)	
<i>D.I. Haydarova</i>	<i>Ijtimoiy tarmoqlar orqali destinatsiya imijini rivojlantirish asosida markaziy osiyodagi sayyohlarni jalb qilish imkoniyatlari.....1158</i>
<i>A.R. Kuvandikov</i>	<i>Mice tourism as a tool of reducing seasonal limitations of destination (in bukhara region)1164</i>
<i>M.M. Азимова</i>	<i>Музей шаҳар бухоронинг жаҳон музейшунослиги ва туризм соҳасидаги ўрни.1170</i>
<i>N.R. Omonova</i>	<i>O'zbekiston sharoitida tibbiyot turizmi axborot tizimining bugungi holati.....1176</i>
<i>H.R. Hamroyev, Z.A.Kurbonova</i>	<i>Information technologies and innovations in hotel business.. ... 1182</i>
<i>M.R. Azimova</i>	<i>Mehmonxonalarda marketing tadqiqodlarining o'ziga xos xususiyatlari.1187</i>
<i>U.M. Barotov</i>	<i>Halol turizmida yetakchi online turistik agentliklari faoliyati tahlili va ularning yurtimizdagi istiqboli.....1206</i>
<i>N.S. Ibragimov, T.T. Tukhtaev</i>	<i>Boosting hospitality sphere in uzbekistan through nostalgic tourism.....1210</i>

